

नवीन शैक्षणिक धोरण (2020) व शारीरिक शिक्षणाची प्रासंगिकता

डॉ. प्रा. वसंत निनावे

सहयोगी प्राध्यापक, शारीरिक शिक्षण

न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड, नागपूर

vtinave@gmail.com

सारांश:

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी राष्ट्रीय शिक्षा नीति , 2020 आणले असून ते सर्वांशी चर्चा करून तयार करण्यात आले आहे. त्याच्या परिचयाने देशात शिक्षणाची व्यापक चर्चा सुरु झाली आहे. शिक्षणाच्या संदर्भात गांधीजी यांच्यानुसार बालक आणि मनुष्याच्या शरीराचा, मनाचा आणि आत्म्याचा सर्वांगीण आणि उत्कृष्ट विकास होय. तसेच स्वामी विवेकानंद म्हणाले की, शिक्षण हे माणसातील अंगभूत परिपूर्णता व्यक्त करणे आहे. या सर्व चर्चेदरम्यान 1986 च्या शैक्षणिक धोरणात कोणकोणत्या उणिवा राहिल्या होत्या, त्या दूर करण्यासाठी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणण्याची गरज होती. केवळ संबंधित विषयाचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांचा पूर्ण विकास होऊ शकत नाही. संपूर्ण विकासासाठी विद्यार्थ्यांना कला, शारीरिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण आणि स्पर्धा परीक्षांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. यासाठी सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये संभाव्य शिक्षकांच्या नियुक्तीवरही भर देण्यात आला आहे. आवश्यकतेनुसार शिक्षक भरतीतही गुणवत्तापूर्ण पदोन्नतीची चर्चा आहे. शाळेच्या कामकाजाच्या वातावरणात आणि संस्कृतीत आमूलाग्र बदल करणे हे प्राथमिक ध्येय आहे, जेणेकरून शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघेही त्यांच्या जास्तीत जास्त स्तरावर विकसित होऊ शकतील. याच अनुषंगाने प्रस्तुत शोधपत्रात नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण व शारीरिक शिक्षणाची स्थिती व आवश्यकता यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

बिजशब्द: नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण,(2020) शारीरिक शिक्षण, खेळ, आरोग्य

प्रस्तावना:

सर्वप्रथम 'शिक्षण' म्हणजे काय याचा विचार करणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचा शाब्दिक अर्थ म्हणजे शिकण्याची आणि शिकवण्याची प्रक्रिया, परंतु जर आपण त्याचा व्यापक अर्थ पाहिला तर, शिक्षण ही कोणत्याही समाजातील एक सतत सामाजिक प्रक्रिया आहे ज्याचा काही उद्देश असतो आणि ज्याद्वारे मनुष्याच्या अंतर्गत शक्तींचा विकास होतो आणि वर्तन सुधारले जाते. शिक्षणाच्या माध्यमातून माणसाचे ज्ञान आणि कौशल्य वाढवून सक्षम नागरिक बनवले जाते. हे उल्लेखनीय आहे की नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 च्या घोषणेसह, मनुष्यबळ मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय असे करण्यात आले आहे. या धोरणाद्वारे देशातील शालेय आणि उच्च शिक्षणात परिवर्तनात्मक सुधारणा अपेक्षित आहेत. त्याच्या उद्दिष्टांतर्गत, 2030 पर्यंत शालेय शिक्षणात 100% तसेच प्री-स्कूल ते माध्यमिक स्तरापर्यंत शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याचे लक्ष्य आहे. सध्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्येही दर्जेदार शिक्षणासाठी शिक्षकांच्या महत्त्वावर भर देण्यात आला आहे. ज्यामध्ये असे नमूद केले आहे की प्रत्येक विद्यार्थ्याची विशिष्ट क्षमता ओळखण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी, शिक्षक आणि पालकांना त्यांच्या क्षमतेबद्दल संवेदनशील असणे आवश्यक आहे. जेणेकरून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक व इतर क्षमतांचा पूर्ण विकास करता येईल. उच्च शिक्षणाच्या प्रायोगिक क्षेत्रात प्रवेश केल्याने अपार शक्यतांची दारे खुली होऊ शकतात जी व्यक्ती आणि समुदायांना प्रतिकूल परिस्थितीच्या दुष्ट वर्तुळातून मुक्त करू शकतात. म्हणूनच सर्वांना उच्च दर्जाच्या शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देण्यास सर्वोच्च प्राधान्य दिले पाहिजे. शिक्षक खरोखरच मुलांचे भविष्य घडवतात आणि विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघे मिळून आपल्या समृद्ध राष्ट्राची निर्मिती करतात. गुणवंत विद्यार्थी आणि पात्र शिक्षक त्यांच्या पूर्ण योगदानामुळे नेहमीच समाजातील उत्कृष्ट नागरिक राहिले आहे. प्राचीन सभ्यतेनुसार, चांगले शिक्षक विद्यार्थ्यांना विहित ज्ञान, कौशल्ये आणि नैतिक मूल्ये देण्याचे काम करतात. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शिक्षकांच्या शिक्षणाचा दर्जा, भरती, पदस्थापना, सेवाशर्ती आणि शिक्षकांच्या हक्कांची स्थिती यावर विशेष लक्ष देण्यात आले आहे. वरील वस्तुस्थितीकडे लक्ष दिल्यासच शिक्षणाचा दर्जा आणि शिक्षकांचा उत्साह अपेक्षित दर्जा गाठेल. प्राचीन सभ्यतेनुसार शिक्षकांबद्दल उच्च दर्जाची आणि आदराची भावना देखील विद्यार्थ्यांमध्ये पुनरुज्जीवित होईल. आपले राष्ट्र सर्वोत्तम राष्ट्र बनवण्यासाठी शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेरणा आणि सक्षमीकरणाची गरज आहे. ग्रामीण भागात चांगल्या शैक्षणिक संस्थांचा अभाव शतकानुशतके चालत आला आहे, त्यामुळे तेथील तरुण पिढी अभ्यास आणि अध्यापनात मागे राहिली आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात याकडे विशेष लक्ष

देण्यात आले असून बी.एड. अभ्यासक्रमात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना गुणवत्तेच्या आधारे शिष्यवृत्ती वाटप करण्याची तरतूद देण्यात आली आहे. चार वर्षे बी.एड. पदवी यशस्वीरीत्या पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना (विशेषतः मुलींना) स्थानिक भागात खात्रीशीर रोजगार उपलब्ध करून देण्याची तरतूद यात समाविष्ट आहे, जेणेकरून हे विद्यार्थी स्थानिक भागात आदर्श आणि उच्च शिक्षणाचे शिक्षक म्हणून काम करू शकतील. उत्कृष्ट शिक्षकांना ग्रामीण भागात आणि विशेषतः शिक्षकांची कमतरता असलेल्या भागात काम करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी एक प्रमुख प्रोत्साहन म्हणजे शाळेमध्ये आणि आसपासच्या स्थानिक निवासाची व्यवस्था. समाजातील संबंध टिकवून ठेवणे ही शिक्षकाची जबाबदारी आहे, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना आदर्श आणि शैक्षणिक वातावरण मिळू शकेल जे शिक्षकांच्या वारंवार बदलीमुळे शक्य होत नाही. त्यामुळे शिक्षकाची बदली निकड असेल तेव्हाच (किमान) करावी, असे सरकारकडून सांगण्यात आले आहे. शिक्षकांची निवड विशेष स्पर्धा परीक्षांद्वारे करण्यात यावी, यासाठी शिक्षक पात्रता चाचणी (टी.ई.टी) अधिक विकसित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. शिक्षक भरती हा या प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग आहे, त्यासाठी स्थानिक भाषेत सर्व मुलाखती घेऊन कोणत्याही व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेचे अचूक आकलन करता येते. असे केल्याने शिक्षकांना विद्यार्थ्यांशी प्रचलित भाषेत संवाद साधता येईल, यावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

अभ्यासक्रम आणि मूल्यांकन सुधारणा:

- ❖ या धोरणात प्रस्तावित केलेल्या सुधारणांनुसार, कला आणि विज्ञान, व्यावसायिक आणि शैक्षणिक विषय आणि अभ्यासक्रम आणि अतिरिक्त क्रियाकलापांमध्ये फारसा फरक राहणार नाही.
- ❖ इयत्ता 6 वी पासूनच शैक्षणिक अभ्यासक्रमात व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश देण्यात येणार असून त्यात इंटर्नशिपचीही व्यवस्था देण्यात येणार आहे.
- ❖ राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT) द्वारे शालेय शिक्षणासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा तयार केला जाईल.
- ❖ विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून इयत्ता 10 वी आणि 12 वीच्या परीक्षांमध्ये बदल देण्यात येणार आहेत. यामध्ये भविष्यात सेमिस्टर किंवा बहुपर्यायी प्रश्न इत्यादी सुधारणांचा समावेश असू शकतो.

- ❖ विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्यासाठी मानक-निर्धारण संस्था म्हणून 'पारख' नावाचे नवीन 'राष्ट्रीय मूल्यमापन केंद्र' स्थापन केले जाईल.
- ❖ विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भविष्याशी संबंधित निर्णय घेण्यास मदत करण्यासाठी 'कृत्रिम बुद्धिमत्ता' (AI) आधारित सॉफ्टवेअरचा वापर.

शैक्षणिक प्रणालीशी संबंधित सुधारणा

- वेळोवेळी केलेल्या कामगिरीच्या मुल्यांकनावर आधारित शिक्षकांची नियुक्ती आणि पदोन्नतीमध्ये प्रभावी आणि पारदर्शक प्रक्रियेचे पालन करणे.
- नॅशनल प्रोफेशनल स्टॅंडर्ड्स फॉर टीचर्स (NPST) हे नॅशनल काउन्सिल फॉर टीचर एज्युकेशन 2022 पर्यंत विकसित केले जातील.
- NCERT शी सल्लामसलत करून राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषदेद्वारे 'नॅशनल करिक्युलम फ्रेमवर्क फॉर टीचर एज्युकेशन (NCFTE)' विकसित केले जाईल.
- 2030 पर्यंत, अध्यापनासाठी किमान पदवी पात्रता 4 वर्षांची एकात्मिक B.Ed असेल. पदवी असणे अनिवार्य केले जाईल.

उच्च शिक्षणाशी संबंधित तरतुदी:

- NEP-2020 अंतर्गत, उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये 'एकूण नोंदणी गुणोत्तर' 26.3% (वर्ष 2018) वरून 50% पर्यंत वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे, यासह, उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये 3.5 कोटी नवीन विद्यार्थी तयार केले जातील.
- NEP-2020 अंतर्गत, अंडरग्रेजुएट कोर्समध्ये मल्टीपल एंट्री आणि एक्झिट सिस्टमचा अवलंब करण्यात आला आहे, या अंतर्गत, 3 किंवा 4 वर्षांच्या अंडरग्रेजुएट प्रोग्राममधील विद्यार्थी अनेक टप्प्यांवर कोर्स सोडू शकतील आणि त्यांना संबंधित पदवी किंवा प्रमाणपत्र (प्रमाणपत्र) प्रदान केले जाईल. 1 वर्षानंतर, 2 वर्षांनी प्रगत डिप्लोमा, 3 वर्षांनी बॅचलर पदवी आणि 4 वर्षांनी संशोधनासह बॅचलर पदवी).
- विविध उच्च शैक्षणिक संस्थांमधून मिळालेले गुण किंवा क्रेडिट डिजिटल स्वरूपात सेव्ह करण्यासाठी 'शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट' प्रदान केली जाईल, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना विविध संस्थांमधील त्यांच्या कामगिरीच्या आधारे पदवी प्रदान करता येईल.

➤ नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत एम.फिल. कार्यक्रम रद्द करण्यात आला.

शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात शारीरिक शिक्षण:

19 व्या शतकाच्या सुरुवातीस, शारीरिक शिक्षण हा शाळांमध्ये (जर्मन आणि स्वीडिश जिम्नॅस्टिक्सच्या रूपात) विषय बनला. मानवी आरोग्यावर त्यांचा प्रभाव अधिकाधिक मान्य होत गेला. 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस, विद्यार्थ्यांसाठी मुख्य शिक्षण उद्दिष्टे म्हणजे वैयक्तिक स्वच्छता आणि शारीरिक आरोग्यासाठी व्यायाम. शिक्षणतज्ज्ञ थॉमस वुड यांनी आरोग्यावर एकमात्र भर देणे अत्यंत मर्यादित आणि संपूर्ण मुलांच्या विकासासाठी हानिकारक असल्याचे वर्णन केले. त्यानंतर शैक्षणिक समुदायाने शारीरिक शिक्षणासाठी वुडचा सर्वसमावेशक दृष्टीकोन स्वीकारला आणि मूलभूत हालचाली आणि क्रियाकलाप आणि खेळांसाठी शारीरिक क्षमतांचा मुख्य शैक्षणिक अभ्यासक्रमात समावेश केला. गेल्या 15 वर्षांत, शारीरिक शिक्षण पुन्हा शारीरिक क्रियाकलाप आणि त्याचे परिणाम (उदा. भौतिकशास्त्र आणि आरोग्य) आणि निरोगी जीवनाचे विज्ञान आणि मुलांना सक्रिय जीवनशैली जगण्यास सक्षम करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये यांच्यातील दुवा म्हणून विकसित झाले आहे. सॅलिस आणि मॅकेन्झी (1991) यांनी एक मौलिक लेख प्रकाशित केला होता ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की शारीरिक शिक्षण हा "सामाजिक, संज्ञानात्मक आणि शारीरिक क्षमता शिकवणे आणि चळवळीद्वारे इतर उद्दिष्टे पूर्ण करणे यासह संपूर्ण परंतु शारीरिकदृष्ट्या सक्रिय दृष्टीकोन आहे." सॅलिस आणि मॅकेन्झी (1991) यांनी शारीरिक शिक्षणाची दोन प्रमुख उद्दिष्टे सांगितली आहेत: 1) मुले आणि तरुणांना शारीरिक व्यायामासाठी तयार करणे आणि 2) शारीरिक निर्मिती दरम्यान शारीरिक व्यायाम. ही उद्दिष्टे सुधारित शारीरिक शिक्षणाचे आजीवन फायदे प्रतिबिंबित करतात ज्यामुळे मुले आणि तरुणांना आयुष्यभर सक्रिय प्रौढ राहता येते.

नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत शारीरिक शिक्षण:

मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या खेळ आणि शारीरिक विकासासाठीही सरकार मोठे पाऊल उचलत आहे. खरं तर, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण तयार करण्यात गुंतलेल्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाला अभ्यासक्रमात शारीरिक शिक्षणाचा समावेश अनिवार्य करण्याबाबत अनेक सूचना येत आहेत. यासंदर्भात मंत्रालयाने चर्चाही सुरु केली आहे. सध्या शारीरिक शिक्षण हा विषय ऐच्छिक तत्वावर अभ्यासक्रमात समाविष्ट केला जातो, मात्र मुख्य विषयांचा बोजवारा असल्याने विद्यार्थी याकडे गांभीर्याने पाहत नाहीत. त्यामुळे त्याचा अभ्यासक्रमात अनिवार्य समावेश करण्याबाबत विचार सुरु

आहे. अंतर्गत विचार केल्यानंतर मंत्रालय या संदर्भात राज्यांशीही सल्लामसलत करेल. याशिवाय एनसीसी हा प्रमुख विषय म्हणून समाविष्ट करण्यासाठी मंत्रालयाने पुढाकार घेतला आहे. मंत्रालयातील अधिकाऱ्यांचे म्हणणे आहे की, एनसीसी आणि शारीरिक शिक्षण हे विषय शाळांमध्ये बिनमहत्वाचे होत आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्येही, शारीरिक शिक्षण हे बालकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत आवश्यक असल्याचे वर्णन केले आहे आणि शिक्षण प्रक्रियेत खेळाचा अध्यापनशास्त्र म्हणून वापर करण्याचा सल्ला देण्यात आला आहे. हे लक्षात घेऊन, दिल्ली शालेय शिक्षण मंडळाने शारीरिक शिक्षणाचा एक सुनियोजित अभ्यासक्रम तयार केला आहे जो इयत्ता 1 ते 12 पर्यंत चालवला जाईल, ज्या अंतर्गत केवळ शाळेतील निवडक मुलेच यात सहभागी होणार नाहीत, तर सर्व विद्यार्थी सहभागी होतील आणि ते घेणे बंधनकारक असेल. या अभ्यासक्रमांतर्गत प्रत्येक मुलाची आरोग्य चाचणी केली जाईल आणि शारीरिक शिक्षकांचा एक तज्ज्ञ गट मुलांच्या आरोग्याशी संबंधित फिटनेस चाचणीचे मूल्यांकन करू शकेल आणि आवश्यकतेनुसार शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात बदल करू शकेल. अशा परिस्थितीत हा प्रयत्न शारीरिक शिक्षक आणि शारीरिक शिक्षण या दोघांनाही नवी ओळख देऊन निश्चितच अधिक उंचीवर नेईल.

क्रीडा एकात्मतेसह समग्र शिक्षण:

बहुविद्याशाखीय आणि सर्वांगीण शिक्षण हे NEP च्या मुख्य तत्वांचा भाग आहेत. विज्ञान आणि सामाजिक शास्त्रांसारख्या विषयांसोबतच, अभ्यासक्रमात खेळ आणि फिटनेस यासह सर्वांगीण, उपयुक्त आणि समाधानकारक शिक्षण देणारे अभ्यासक्रम समाविष्ट केले पाहिजेत. शालेय स्तरावर, राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020 विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याला चालना देताना त्यांची संज्ञानात्मक क्षमता वाढवण्यासाठी खेळांचे एकीकरण किंवा शैक्षणिक पद्धतींमध्ये शारीरिक क्रियाकलापांचा वापर करण्याचा प्रस्ताव मांडतो. क्रीडा-एकात्मिक शिक्षण विद्यार्थ्यांना फिट इंडिया चळवळीमध्ये कल्पना केलेली फिटनेस पातळी गाठण्यास मदत करेल आणि फिटनेस हा आयुष्यभराचा दृष्टीकोन म्हणून अंगीकारण्यास मदत करेल. हे त्यांच्यामध्ये सहकार्य, स्वयं-पहल, संघकार्य आणि जबाबदारी यासारखी कौशल्ये विकसित करेल. राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020 शालेय विद्यार्थ्यांचा खेळ आणि इतर क्रियाकलापांशी संपर्क वाढवण्यासाठी इतर मार्ग देखील प्रस्तावित करते. हे अधिक लवचिकता आणि विषयांची निवड देते, विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून शारीरिक शिक्षण निवडण्याची परवानगी देते. या धोरणात विद्यार्थ्यांना स्थानिक व्यावसायिक आणि क्रीडा आणि बागकाम यासारख्या इतर क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होण्यासाठी 'बॅंगलेस' दिवसांचा

प्रस्ताव देण्यात आला आहे. राष्ट्रीय शिक्षा नीति , 2020 शाळा, शाळा परिसर, जिल्हे आणि त्यापुढील स्तरावर क्रीडा, योग आणि आरोग्य आणि निरोगीपणा यासह क्लब तयार करण्यास प्रोत्साहन देते. बहुविद्याशाखीय आणि प्रेरणादायी वातावरण देण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये क्रीडा, कला आणि संगीत यासारख्या विषयांसाठी विभाग असतील. पदवीधर कार्यक्रमांमध्ये अशा विषयांसाठी श्रेय दिले जाईल. प्रौढ शिक्षणासाठी, धोरणात शैक्षणिक अभ्यासक्रमाच्या चौकटीचा विकास प्रस्तावित आहे. मूलभूत साक्षरता, संख्या आणि शिक्षणासोबतच, फ्रेमवर्कमध्ये जीवन कौशल्ये (आरोग्य सेवा आणि जागरूकता, बाल संगोपन आणि शिक्षण आणि कौटुंबिक कल्याण) यांचा समावेश असेल.

समारोप:

शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व आपण अशा प्रकारे समजू शकतो की निरोगी शरीरात निरोगी मन वास करते ही फार जुनी म्हण आहे. जर तुम्ही शारीरिकदृष्ट्या निरोगी नसाल तर तुम्हाला आतून अशक्तपणा जाणवेल आणि तुमचे मनही दुःखी असेल. त्यामुळे निरोगी मनासाठी निरोगी शरीर असणे अत्यंत आवश्यक आहे. शरीर निरोगी ठेवण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाची गरज आहे. त्यामुळे निरोगी शरीर आणि निरोगी मनासाठी शारीरिक शिक्षण किती महत्त्वाचे आहे हे यावरून सिद्ध होते. अशा प्रकारे हे दिसून येते की राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे मूळ उद्दिष्ट तर्कशुद्ध विचार आणि कृती करण्यास सक्षम असलेल्या चांगल्या मानवांचा विकास करणे आहे ज्यामध्ये करुणा आणि सहानुभूती, धैर्य आणि लवचिकता, वैज्ञानिक विचार आणि सर्जनशील कल्पनाशक्ती, नैतिक मूल्ये आणि भावनांचा समावेश आहे. त्याचे उद्दिष्ट असे उत्पादक नागरिक तयार करणे आहे जे संविधानाने परिकल्पित केलेल्या सर्वसमावेशक आणि बहुलवादी समाजाच्या उभारणीत चांगले योगदान देऊ शकतील जेणेकरून भारत पुन्हा जागतिक नेत्याचा दर्जा मिळवू शकेल आणि मानवतेच्या विकासात अग्रणी भूमिका बजावू शकेल.

संदर्भ :

- राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार
- पंजाब केसरी , 30 जुलाई 2020
- कोठारी आयोग की रिपोर्ट; 29, जून 1986
- नई शिक्षा नीति, नवभारत टाइम्स ; 31, जुलाई 2020
- मुदालियर आयोग (माध्यमिक शिक्षा आयोग) 1952 की रिपोर्ट

- Hindustan Times; **8**, August **2020**
- National education Policies **2020**- A Review; webinar Report, Jain University, Bangalore.
- National Education Policy **2020**: A Paradigm Shift; webinar report, IIM Ranchi, **18** September **2020**.
- Analysis of the Indian National Education Policy **2020** towards Achieveing its objectives; Sreeramana Aithal & Shubhrajyotsna Aithal; Research gate.net, August **2020**